

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1398>

Geliş Tarihi: 06.09.2018

Kabul Tarihi: 22.11.2018

II. MEŞRUTİYET’TE ROL OYNAMIŞ İKİ OHRİLİ: İBRAHİM TEMO VE EYÜP SABRİ*

Murat SOYSAL**

Özet

Osmanlı-Türk siyasi tarihi açısından II. Meşrutiyet’in ilanına giden süreç, yaşanan gelişmeler nedeniyle önem arz etmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise Osmanlı Devleti’nin tekrar anayasalı yönetime geçişini sağlayan ve sonraki dönemde Türk siyasi hayatına damgasını vuran bir siyasal harekettir. Jön Türk olarak adlandırılan aydın hareketinin önemli bir ismi olan İbrahim Temo, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kurucusu ve cemiyetin İstanbul’da ve Balkanlarda örgütlenmesinde, taraftar kazanmasında rol onayan bir isimdir. Eyüp Sabri, Meşrutiyet mücadelesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, II. Abdülhamit yönetimine karşı Ohri’de güç kazanması, örgütlenmesi ve askeri direniş sağlaması açısından büyük çaba sarf eden ve bu açıdan cemiyetin güvenini elde eden kişidir. İttihat ve Terakki hareketinin önemli isimlerinden olan İbrahim Temo ve Eyüp Sabri’nin ortak yönlerinden biri de II. Meşrutiyet mücadelesinin önemli merkezlerinden biri olan Makedonya-Ohri bölgesinden olmalarıdır. Bu çalışmada, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kuruluş tarihinden Meşrutiyet’in tekrar kabulüne kadar geçen sürede İbrahim Temo’nun İstanbul, Romanya ve diğer bölgelerdeki faaliyetleri, düşünceleri incelenmiştir. Aynı zamanda bu çalışmada, Eyüp Sabri’nin Ohri ve diğer bölgelerde İttihat ve Terakki’nin örgütlenmesi, güç kazanması açısından oynadığı rol değerlendirilmiştir. Eyüp Sabri’nin, Resneli Niyazi ve diğer İttihatçı fedailerle olan ilişkileri, Meşrutiyet mücadelesinin son anına kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin emirleri doğrultusunda aldığı görevler ve gayretleri anlatılmaya çalışılmıştır.

* Bu makale, 17-19 Ocak 2018 tarihinde Ohri/Makedonya’da düzenlenen 6th International Conference Ohrid-Vodici 2018 adlı sempozyumda “*Two People who Play a Crucial Role in The Struggle for Second Constitutional Monarchy from Ohrid: İbrahim Temo, Eyüp Sabri*” başlığı altında sunulan bildirinin genişletilmiş ve düzeltilmiş halidir.

** Öğr. Gör. Dr., Uşak Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, E-posta: murat.soysal@usak.edu.tr

II. Meşrutiyet'te Rol Oynayan İki Ohrili: İbrahim Temo ve Eyüp Sabri

Anahtar Kelime: İbrahim Temo, Eyüp Sabri, Jön Türk, İttihat ve Terakki Cemiyeti, İkinci Meşrutiyet.

Two Ohrid-born Figures Who Have a Played Role at Second Constitutional Monarchy: İbrahim Temo and Eyüp Sabri

Abstract

In terms of Ottoman-Turkish political history, the process leading to the declaration of the Second Constitutional Monarchy is important because of encountered developments. The Committee of Union and Progress is a political movement that provides the transition of the Ottoman State to constitutional rule again and marks the Turkish political life in the next period. İbrahim Temo, an important name of the intellectual movement called Young Turks, is the founder of the Committee of Union and Progress and has important role on the Committee's organisation and finding supporters in Istanbul and the Balkans. Eyüp Sabri is the person who has made great efforts in Constitution struggle of the Committee of Union and Progress to gain power in Ohrid, organization and military resistance against the rule of Abdülhamit and gain the confidence of the society in this respect. One of the common features between İbrahim Temo, one of the most important names of the Union and Progress movement, and Eyüp Sabri is that the Macedonia-Ohrid region, one of the most important centers of the constitutional struggle, is the motherland of these two. In this study, İbrahim Temo's activities in Istanbul, Romania and other regions during the period from the establishment date of the Committee of Union and Progress to the re-acceptance of Constitutionalism were examined. At the same time, in this study, Eyüp Sabri's role in organizing and powering the Union and Progress in Ohri and other regions was assessed. Eyüp Sabri's relations with Resneli Niyazi and other guerillas of the Unionists, his duties in the direction of the Committee of Union and Progress until the last moment of the constitutional struggle and and their efforts were tried to explain.

Key Words: İbrahim Temo, Eyüp Sabri, Young Turks, Committee of Union and Progress, Second Constitutional Monarchy.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı ile başlayan yeni dönemde, reformlar sayesinde her ne kadar kültürel temelde birtakım değişimler yaşansa da Müslüman ve Müslüman olmayanlar arasında eşitlik, meslek ve ekonomik yükümlülüklerin kabulü bakımından sorunlar yaşanmaya başlamıştır. Bazı reformlara karşı muhalif sesler yükselmiştir. Reformlara karşı bir diğer muhalefet çeşidi de reformcular çevresinde gelişmiştir. Reformcu bürokratlar topluluğunun, Batı tarzı eğitimden geçmiş, çoğu tercüme odalarında çalışmış, tipik bazı temsilcileri, Fransızca bilmeleri sayesinde Avrupa'daki düşünce akımlarıyla, özellikle de 1848 devriminin düşünceleriyle, liberalizm ve milliyetçilikle tanışmışlardı. Osmanlı aydınlarının öncüleri olarak tanımlanan bu kişiler, Reşit Paşa'nın himayesinde mesleklerinde yükselişlerine rağmen Ali ve Fuat Paşa döneminde iktidar merkezinden uzaklaştırıldıktan sonra gazetecilik mesleğine yoğunlaşmıştır.¹

Osmanlı Devleti'nde 1860'larda başlayan ve olgunlaşan Yeni Osmanlılar hareketi, Batılı anlamda, Osmanlı tarihindeki ilk özgürlük hareketi olarak kabul edilir. Bu harekette yer alan gazeteci-aydınlar, diğer Osmanlılar gibi Osmanlı Devleti'nin gittikçe kötüleşen durumundan üzüntü duymuşlardır. Fakat bu aydınlar gelişen olaylara tepkilerini gazetelerinde ifade edince iktidarın şimşekleri üzerlerine düşmeye başlamıştır. Osmanlı Hükümeti'nin matbuat konusunda aldığı önlemler ve baskılar artınca hürriyet daha somut bir ihtiyaç haline gelmiş ve 1865 yazında aralarında Namık Kemal, Refik Bey ve Ayetullah Bey'in olduğu bir grup devlet adamı, aydın-gazeteci İttifak-ı Hamiyet (Meslek)

¹ Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 107-108.

II. Meşrutiyet'te Rol Oynayan İki Ohrili: İbrahim Temo ve Eyüp Sabri

adında bir örgüt kurmuşlardır. Hükümet, bu aydın-gazetecilerin bazılarını sürgün edince diğer bazı isimler Fransa'ya kaçarak faaliyetlerini burada sürdürmeye başlamıştır.² Ziya Paşa, Mithat Paşa, Ali Suavi, İbrahim Şinasi ve Namık Kemal gibi isimler, Genç Osmanlılar olarak adlandırılırken aynı zamanda modern entelijansiyasının öncüsü olarak tanımlanmıştır. Bu aydınlar, yeni oluşan merkezi kurumlara, siyasi İslami gelenek ve yine Osmanlı yönetim ilkeleri bakımından kapsamlı bir teorik meşruiyet ve ideoloji sağlama adına erken çaba gösteren ilk Osmanlı münevverleriydi. Devlet görevlerinde de bulunan bu Osmanlı aydınları, fikri açıdan 1876 Meşrutiyetine giden süreçte oluşan siyasi tartışma ortamının oluşmasında önemli rol oynamaya başlamıştır.³ Jön Türk hareketi, siyasi olduğu kadar kültürel açıdan da bir zihniyet ve dönüşümün temelini oluşturmuştur. Sultan Abdülaziz dönemindeki Jön Türklerin faaliyetleri, büyük ölçüde farklı gazete basarak bunları imparatorluk içinde geniş imtiyazlara sahip ecnebi posta teşkilatları aracılığıyla memleketin geneline dağıtmakla sınırlı kalmıştır. Namık Kemal, Şinasi gibi isimler fikirlerini edebi eserler üzerinden dile getirmeye çalışmıştır. Ancak bu eserler sınırlı bir etki alanına sahip olsa da bu şahısların çalışmaları kendilerinden sonraki kuşağı etkilemeye başlamıştır.⁴

Yeni Osmanlılar ile bu dönemde parlamento, halka karşı sorumlu yönetim, siyasi özgürlük, vatan, ulus gibi kavramlar tartışılmış, yaygınlaşarak

² Sina Akşin, **Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908**, Cilt: 3, Cem Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 143-144.

³ Kemal Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 42-43. David Kushner, Jön Türkler'in siyasi bir hareket olmasının yanı sıra Türk kültürü ve dilinin gelişiminde de etki yaratarak Türk milliyetçiliğinin olgunlaşmasında önemli rol oynadıklarını belirtmektedir. Kushner, Jön Türkler'in sürgünde yazdıkları yazılar göz önüne alındığında onların Türkçülük fikrinden büyük ölçüde etkilendiğini ifade etmiştir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908**, Kesit Yayınları, (Çevirenler: Şevket Serdar Türet-Rekin Ertem- Fahri Erdem), İstanbul, 2009.

⁴ Ernest E. Ramsaur, **Jön Türkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, (Türkçesi: Muhsin Önal Mengüşoğlu), Pınar Yayınları, İstanbul, 2011, s. 20.

savunulmuş ve taleplere dönüşmeye başlamıştır.⁵ Bu siyasal talepler devam ederken, Sultan Abdülaziz yönetimine duyulan genel hoşnutsuzluk, nüfusun geniş kesimleri arasındaki ekonomik sefaletten dolayı daha da artmıştır.⁶ Kötüleşen mali durumun 1875 yılında iflası, Slav halklarını etkileyen milliyetçilik ile beraber Bulgar ayaklanmasının yaşanması, 1876'da Selanik'te Fransız ve Alman konsoloslarının bir Müslüman çete tarafından öldürülmesi gibi gelişmeler, hükümetin itibarını sarsarak onu uluslararası alanda yalnızlığa iterken, yönetici elit arasındaki hoşnutsuzluğu da arttırmıştır.⁷ Bu gelişmeler yaşanırken, Mithat Paşa'nın yönlendirdiği medrese öğrencilerinin sokaklara dökülmesinin ardından hükümet, şeyhülislamdan da fetva alarak Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmiş, ardından V. Murat ve akabinde son olarak da II. Abdülhamit'i tahta çıkarmıştır. 23 Aralık 1876'da Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası yürürlüğe konurken parlamento faaliyetlerine başlamıştır. Ancak, yeni siyasal sistem çok uzun süreli olamamıştır. Sultan II. Abdülhamit, Şubat 1878'de, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı gerekçe göstererek parlamentoyu dağıtmış ve Kanun-i Esasi'yi süresiz biçimde askıya almıştır. Böylece II. Abdülhamit'in "istibdat" olarak adlandırılan otuz yıllık yönetimi başlamıştır. II. Abdülhamit saltanatının ve hükümetinin ikinci yarısında jurnalcılık, dönemi özetleyen en önemli tabir olurken hafiyelik ise devlete ait bir teşekkür halini almıştır.⁸ Osmanlı parlamentosunun kapatılmasından sonra, II. Abdülhamit'e karşı Ali Suavi önderliğinde "Çırağan Olayı" olarak adlandırılan ve başarısızlıkla sonuçlanan darbe girişimi olmuştur.

⁵ Çavdar, Tevfik, **İttihat ve Terakki**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 15.

⁶ Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 313.

⁷ Eric Jan Zürcher, **Milli Mücadelede İttihatçılık**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 24-27.

⁸ Süleyman Kâni İrtem, **Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür Abdülhamid'e Verilen Jurnaller**, (Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 5.

II. Meşrutiyet'te Rol Oynayan İki Ohrili: İbrahim Temo ve Eyüp Sabri

20 Mayıs 1878 tarihinde gerçekleşen Ali Suavi'nin bu girişiminden sonra, örgütlü siyasal muhalefetin yeniden ortaya çıkabilmesi için bir on yılın daha geçmesi gerekti. Ancak, bu surette anayasal özgürlük, meşruti yönetim ve vatanseverlik fikirleri, İstanbul'daki büyük meslek okullarında okuyan yeni kuşaklara aktarılmıştır. Bu okullardan Mülkiye, Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye-yi Askeriye, II. Abdülhamit döneminde genişletilmiştir.⁹

1. II. Abdülhamit Yönetimine Karşı Örgütlü Muhalefetin Ortaya Çıkışı

1.1. İbrahim (Ethem) Temo ve İttihad-i Osmani Cemiyeti'nin Kuruluşu

Parlamentonun kapatıldığı, anayasanın rafa kaldırıldığı ve II. Abdülhamit'in mutlakiyetine karşı örgütlü bir muhalefetin olmadığı böyle bir ortamda, Harbiye ve Mülkiye gibi okullarda eğitim alan yeni kuşaklar; liberal ve anayasal fikirlerden etkilenirken, kitaplarını gizlice okuyup, tartıştıkları Yeni Osmanlıların Osmanlı yurtseverliğinin etkisinde kalmaya başlamışlardı.¹⁰ Fikri ve zihinsel kazanımlardan sonra, 1889 yılında İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de eğitim gören bir grup öğrenci tarafından bir ihtilal örgütü kurulmuştur. Bu gelişmeler, II. Abdülhamit'e karşı muhalif Jön Türk hareketinin ortaya çıkması anlamına geliyordu. Bu grubun oluşumunun arkasındaki motive edici güç, Arnavut asıllı Ohri kazasına tabi Struga nahiyesi doğumlu İbrahim (Ethem) Temo olmuştur. Askeri Tıbbiye'de birkaç yıl da olsa öğrencilik yapmış olan Temo, 1889 yılında okul idaresine karşı grevlere girişmiş öğrencileri

⁹ Orhan Örs, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 51, Bahar 2013, s. 687.

¹⁰ Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 135.

inceleyerek aynı mizaca sahip kimseleri tespit etme hususunda etraflı çalışmalarda bulunmuştur.¹¹

Örgütlü muhalefetin oluşturulması konusunda harekete geçen İbrahim Temo, çevresinde bulunan muhalif kişileri gözlemlerinden sonra, fikir birliğine varacağını düşündüğü Kafkasyalı bir Çerkez olan Mehmet Reşit, biri Arapkir'den ve diğeri Diyarbakır'dan gelen iki Kürt İshak Sükuti ve Abdullah Cevdet ile görüşlerini paylaşmıştır.¹² Cemiyetin kurucuları arasına Rus Çarlığından Bakülü Hüseyinzade Ali'yi de beşinci isim olarak ilave edenler de vardır.¹³ Böylece bu isimlerin ortak fikriyle daha sonra "İttihat ve Terakki" adını alacak olan "İttihad-ı Osmani Cemiyeti" 1889 yılının Mayıs ayında kurulmuştur.¹⁴

Zaman içinde diğerk okullara yayılan, aralarında devlet ricali, aristokrat ve yüksek bürokrat çocukları ile esnaf çocukları gibi farklı sosyal katmanlı kimselerin bulunduğu Cemiyet'te, söz hakkı ve etkinlik açısından mesleğin ve sosyal sınıfın hiçbir önemi olmamıştır. Böylesi toplumsal ve etnik çeşitliliği içinde barındıran Cemiyet'te zaman içinde fikri tutarlılığı sağlama ve örgütlenmeyi düzenleme konusunda bir tüzük ihtiyacı ortaya çıkmıştır. 1895 yılında bir nizamname hazırlanmış ve bu nizamnamede, örgütün adı 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti' şeklini almıştır.¹⁵

¹¹ Ramsaur, 2011, s. 33-34

¹² Ernest E. Ramsaur, **Jön Türkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, Türkçesi: Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul, 2011, s. 28; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2008, s. 267

¹³ Akşin, **a.g.e.**, s. 49; Lewis, **a.g.e.**, s. 267

¹⁴ İbrahim Temo, **İttihât ve Terakki Anıları**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013, s. 28; Lewis, **a.g.e.**, s. 267; Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 45.

¹⁵ Suavi Aydın- Ömer Türkoğlu, **"İttihad ve Terakki Cemiyeti Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası", II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek**, (Derleyen: Ferdan Ergüt), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 262-263.

1. 2. Cemiyetin Kuruluşu Sonrasında İbrahim Temo'nun İlk Faaliyetleri

Davalarına oldukça bağlı olduğu düşünülen genç cemiyet üyeleri, daha sonra her birine bir isim verecekleri toplantıların ilkini gerçekleştirmişlerdir. İlk buluşma da “Dörtler İctimai (İctiması)” olarak adlandırılmıştır. Bu toplantıdan sonraki buluşma ise genel olarak “Hatab (odun) Kıraathanesi İctimaları” olarak tanımlanmıştır.¹⁶ İlk buluşmadan sonra yeniden “İnciaraltı İctimai” adı verilen on iki kişilik bir toplantı düzenlemiştir. Temo'nun ifadesine göre, kendisi dışında İshak Sükuti, Şerafettin Mamumi, Abdullah Cevdet, Çerkez Mehmet Reşit, Asaf Derviş (Paşa), adliye yüksek memurlarından Hersekli Ali Rüştü, askeri tıbbiyede öğretmenlik yapan Muharrem Girit ve Temo'nun ismini hatırlamadığı üç kişi bulunuyordu. Bu toplantıda çeşitli yerlerde toplanma, bir nizamname-i dahili kaleme almak üzere heyet-i idare oluşturma, şubeler kurma kararı alınmıştır. Yine bu kararlar arasında şubeler üyelerine sıra numarası verilmesi de yer almıştır. İbrahim Temo'nun, cemiyetteki kod numarası ise 1/1 olarak belirlenmiş, böylece birinci hücrenin birinci üyesi olmuştur ve Cemiyet, gizli bir örgüt haline gelmiştir.¹⁷ Bu gizli şifreli hücre tipi örgütlenmenin arkasında ise İbrahim Temo'nun bulunması dikkate değerdir. Temo, bir önceki yaz tatilinde deniz yoluyla Arnavutluk'a giderken Birindisi ve Napoli'de mola vermiş ve burada kaldığı sürece mason localarını ziyaret etmiştir. Burada, 19. asır başında İtalya, Fransa ve İspanya'da etkili gizli siyasi faaliyetlerde bulunan İtalyan Carbonari Örgütü hakkında bilgi edinmiştir. Böylece bu tecrübe, Osmanlı topraklarında benzer bir gizli örgütün kurulmasında etkili olmuştur.¹⁸

¹⁶ Ramsaur, **a.g.e.**, s. 35.

¹⁷ Temo, **a.g.e.**, 2013, s. 29; Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889-1902**, Cilt: 1, İletişim Yayınları, 1985, s. 175.

¹⁸ Ramsaur, **a.g.e.**, s. 34-35; Hanioglu, **a.g.e.**, s. 175.

İbrahim Temo, cemiyetin kurulduğu yılın yazında tatilini Ohri'ye bağlı Struga'da geçirmeye gitmiştir. Buradayken cemiyetin bir şubesini açmaya karar vermiş ve bazı gençlerin cemiyete girmesini sağlamıştır. Fakat, buradaki faaliyetlerinden dolayı, siyasi hayatında ilk kez tutuklanmış ve İstanbul'a gönderilmiştir. Temo, İstanbul'daki sorgusu sırasında gizli bir cemiyetin varlığı konusunda Binbaşı Kamil Bey adlı şahidin iddialarını reddetmiş, bu konuda sorgu heyetini de ikna ederek (biraz da Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Nazırı Dr. Saip Paşa'nın da olumlu tavrı ile) kendisini güçlkle kurtarabilmiş ve serbest bırakılmıştır.¹⁹

İbrahim Temo, istibdat rejiminin en güçlü olduğu dönemde, önemli bir faaliyette bulunmuştur. Temo, 1895 yılının Eylül ayı sonunda İstanbul'da Ermenilerin Bâbiâli'ye yürüyüşü ve sonrasında çıkan olayları sonrasında, bu gelişmelere tepki olarak cemiyet üyeleri ile birlikte bir beyanname yayınlama kararı almıştır. Temo, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye hekimlerinden Dobrucalı Dr. İsmail İbrahim Efendi ve İshak Sükuti ile birlikte Debreli Behçet Efendi'nin evine giderek, 1000 adet bildiri basmış ve bildirimleri üçe taksim ederek muhtelif bölgelerde dağıtılmasını sağlamıştır. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti imzasıyla Müslümanlara ve Türklere hitaben yazılan bildiride Ermenilerin faaliyetleri ile beraber istibdat yönetimi de fazlasıyla eleştirilmiştir. Bildiride; *"...Ermeniler devletimizin en büyük makamı olan ve bütün Avrupalılarca tanınıp hürmet gören Bâbiâli'yi basmaya kadar cür'et ettiler. Payitahtımızı sarstular. Ermeni vatandaşlarımızın bu küstahâne hareketleri mucib-i teessüfümüzdür; lâkin hakikatte zulüm, istibdad ve idaresizlik, bu mucib-i teessür ve teessüf hadiseleri doğurmaktadır. Biz Türkler de umum Osmanlılar gibi müstebid*

¹⁹ Temo, **a.g.e.**, s. 31- 41.

II. Meşrutiyet'te Rol Oynayan İki Ohrili: İbrahim Temo ve Eyüp Sabri

*hükümetten ıslâhat ve hürriyet isteriz. Cemiyetimiz bu maksadla çalışıyor. Biz bugün Ermenileri tedibe çalışacağımıza idaresizliğin, zulüm ve istibdâdın merkezi olan Bâbîâliyi, Şeyhülislâm kapısını, Yıldızı basarak bu daireleri müstebidlerin başına yıkalım, el ele verelim, toplanalım, çoğalalım. Bizim de hürriyete, serbestiye âşık ve müstahak olduğumuzu âlem-i medeniyete gösterelim”*²⁰ ifadelerine yer verilmiştir. İstibdad rejiminin en güçlü olduğu dönemde Cemiyet, varlığını açığa çıkaran bu bildiriyle II. Abdülhamit rejimine meydan okurken, Cemiyetin kurucusu İbrahim Temo da bu bildiriye onun yönetimi ile özdeşleşmiş Yıldız ve civarında dağıtma cesareti göstermişti.²¹

1889, 1893 yıllarında ve 1895'te Ermenilerin Babîâli yürüyüşünden önce üç kez tutuklanan İbrahim Temo, her seferinde mutlakiyet yönetimi açısından oldukça hafif sayılabilecek şekilde cezai muamele görmüş ve kısa süre içinde salıverilmiştir. Ancak, ne zaman Ermeni sorunu bir bunalıma dönüşse, özgürlükçüler eyleme geçmek, hükümet ise daha sert tedbirlere başvurma ihtiyacı duymuştur.²² İbrahim Temo, son tutuklanma olayından sonra, Anadolu'ya sürgün edileceği düşüncesiyle baskıdan kaçarak Avrupa'da çeşitli ülkelere dağılan diğer Jön Türkler gibi vatani terk etme kararı almıştır. Fakat Temo, Fransa ve İsviçre gibi devletler yerine Romanya'ya gitmeyi tercih etmiş ve bu karara varmasında Ulah (Makedonyalı Romenler) arkadaşlarının etkileri olmuştur. Deniz yolu ile Kasım 1895'te Romanya'ya gelen Temo, örgüt faaliyetlerini burada sürdürmeye başlamıştır.²³

²⁰ Temo, **a.g.e.**, s. 50-51.

²¹ Bilgin Çelik, “Üç Kimlikli Bir Jön Türk Aydını: Dr. İbrahim (Ethem) Temo (1865-1945)”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 1, Yıl: 2010, s. 84-85.

²² Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009, s. 50.

²³ Temo, **a.g.e.**, s. 59-60

İbrahim Temo'nun ve Cemiyetin İstanbul'daki faaliyetleri bu şekilde devam ederken yurt dışında örgütlenme konusunda ise ilk aşamada, Ahmet Rıza Bey'in adı ön plana çıkmıştır. Bursa Maarif Müdürlüğü görevindeyken Fransız İhtilalinin yüzüncü yıl dönümü dolayısıyla açılan sergiye katılmak üzere görevli olarak 1889 yılında Paris'e giden Ahmet Rıza, modern fikir akımlarını daha serbest bir şekilde inceleyebilmek için bu vazifeden istifa etmiş ve Paris'te kalmıştır. Paris'te bilgisini arttırmak adına önde gelen Fransız pozitivistlerinden Pierre Lafitte'in derslerine devam etmeye başlamıştır.²⁴ Ahmet Rıza Bey, cemiyetin fikirlerini Avrupa'dan postaneler ve diğer kanallarla İstanbul'a gizlice soktuğu Meşveret gazetesi aracılığıyla yayarak kısa sürede Avrupa'da önemli bir isim haline gelmiştir. Pozitivist bir düşünür olan Ahmet Rıza Bey, Cemiyetin adını pozitivist akımının sloganı olan "Nizam ve Terakki Cemiyeti" olarak değiştirmek istediye de irtibatla olduğu İstanbul'daki cemiyet üyeleri bunu kabul etmemiş, İttihat-ı Osmanî Cemiyeti'nden mülhem "İttihat" ifadesinin cemiyetin isminde olması gerektiğinde ısrar etmişlerdir. Böylece cemiyetin adı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak kabul edilmiştir.²⁵ Ahmet Rıza Bey hatıratında, bu dönemde Bulgar ve Sırp hükümetlerinin Makedonya'da propaganda amaçlı gazetelere önemli bir bütçe harcadığını, Cemiyetin ve kendisinin hiç parasının olmadığı bu zor koşullarda "Meşveret" adlı bir gazete çıkarmaya başlayarak bunun İttihat ve Terakki'nin yayın organı olduğunu belirtmiştir.²⁶

²⁴ İbrahim Temo-Ahmet Rıza, **Biz İttihatçılar**, (Hazırlayan: Nurer Ugurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 297-298; Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 179.

²⁵ Lewis, **a.g.e.**, s. 268; Zürcher, **Modernleşen...**, s. 136. Ahmet Rıza Bey siyasi hatıra kitabında, isim değişikliğinin olduğu ana kadar İstanbul'daki üyelerin, cemiyet adı için "İttihat-ı İslâm"ı kullandığını belirtmektedir. Ahmet Rıza-İbrahim Temo, **a.g.e.**, s. 301.

²⁶ İbrahim Temo-Ahmet Rıza, **a.g.e.**, s. 300-301

II. Meşrutiyet'te Rol Oynayan İki Ohrili: İbrahim Temo ve Eyüp Sabri

1. 3. İbrahim Temo'nun Romanya'daki Faaliyetleri ve Cemiyet'in Örgütlenmesi (1895-1908)

Romanya'ya geldikten sonra Romence öğrenen ve diplomasını tasdik ettiren İbrahim Temo, burada kendisi için nispeten rahat bir faaliyet alanına kavuşmuştur. Arnavut nüfuzunu da kullanarak bir yandan Arnavutları İttihatçı harekete kazandırmaya çalışırken, diğer yandan örgütün Balkanlarda şubeler kurarak daha etkin olmasını sağlamıştır.²⁷ Romanya'da teşkilatlanma faaliyetlerini sürdürürken "Hareket" adıyla bir broşür de basan Temo, Romanya'ya gelişinin ikinci yılında Tuna sahilindeki Bulgaristan kasabalarından olan Vidim, Lom, Tutrakan, Rusçuk ve dahilindeki şehirlerden Şumnu, Varna Filibe, Sofya, Hacıoğlu Pazarcığı gibi yerleri ziyaret ederek buralarda şubeler açmıştır. Ayrıca Temo, Romanya'da en kuvvetli merkezlerden biri olarak belirttiği Köstence ve Dobruca gibi kasaba ve köylerde şubeler açarak fikirlerini yaymaya devam etmiştir.²⁸ Köstence'deki örgüt şubesi, kısa zamanda Cemiyetin Balkanlar'daki önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir.²⁹ İbrahim Temo, 1898 yılında aralarında Ohrili İbrahim Naci, Midhat Şükrü (Bleda) Bey gibi isimlerin de olduğu bir grup cemiyet üyesi ile Bükreş'te "Sada-yı Millet" adında bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Bu gazete, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Paris ve Cenevre şubeleri tarafından Cemiyetin Balkanlar'daki resmî yayın organı olarak kabul edilmiştir. Bu arada Temo, Paris'e kaçan aydınlar ve Ahmet Rıza Bey ile haberleşerek fikir alışverişinde bulunmuş ve ilişkilerini güçlendirmiştir.³⁰

²⁷ Çelik, **a.g.m.**, s. 85.

²⁸ Temo, **a.g.e.**, s. 100, 103.

²⁹ Mehmet Hacısalihoğlu, **Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)**, (Çeviren: İhsan Çatay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 60.

³⁰ Temo, **a.g.e.**, s. 107-111.

1898 yılında Romen vatandaşlığına geçen İbrahim Temo, Balkanlar'da fiilen Jön Türklerin lideri konumuna gelmiş ve Romanya'da birçok Arnavut ve Türk'ü, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kazandırmıştır.³¹ Temo, 1902 Jön Türk Kongresi³² için Paris'e üç kişilik bir heyetin gönderilmesini sağlamıştır. 1902 sonbaharında Fransa'ya geçen İbrahim Temo, burada Ahmet Rıza ve diğer aydınlar ile görüşmüştür. Temo hatıratında, bu görüşmelerdeki gözlemlerine dayanarak bir takım tespitlerde bulunmuştur. Temo, bu dönemde Avrupa'daki bazı aydınların, sadece toplanıp sohbet ederek Osmanlı idaresini ve istibdat rejimini eleştirmekle vakit geçirdiklerini iddia etmiş, II. Abdülhamit'in idareyi kendilerine vermesi durumunda kuru eleştirilerle vakit geçirdikleri için, ayrıca herhangi bir hazırlık yapmadıkları ve ciddi bir programları olmadığından memleketi bile idare edemeyeceklerini belirtmiştir. Ülkeye döndükten sonra iş başına geçildiğinde ne yapılabileceklerini sorgulayan Temo, her şubede program dahilinde iş görülmesi, ıslahata başlamak için şimdiden hazırlık yapılması ve adam yetiştirilmesi gerektiği yönünde bir takım önerilerde bulunmuştur. Temo, Fransa'da kaldığı müddetçe eğitim için buralarda olan öğrencilerle sohbet etme ve onların eğitim durumlarını inceleme imkanına sahip olmuştur.³³

³¹ Hacısalıhoğlu, a.g.e., s. 62.

³² Çeşitli ülkelerde kurulmuş olan Jön Türk cemiyetlerini bir merkezde toplama ve ortak bir hareket çizgisi belirlemek üzere 4 Şubat 1902'de Paris'te gizli bir kongre düzenlenmiştir. Bununla birlikte kongrede özellikle tasarlanan iç devrim için ordunun ve yabancı ülkelerin desteğine başvurmanın gerekli olup olmadığı konusunda iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Buna göre, "Müdahaleciler" yani yabancı ülkelerin müdahalesini gerekli olduğu tezini savunanlar, Prens Sabahattin'in liderliğinde "Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkezî Cemiyeti"ni kurmuştur. Ordunun desteğini ön şart görmekle birlikte yabancı müdahalesini reddeden "adem-i müdahaleciler" grubu ise Ahmet Rıza'nın başkanlığında cemiyetlerinin adını "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" şeklinde değiştirerek bundan sonraki süreçte önder bir Jön Türk örgütü olarak kalmışlardır. 1902 Jön Türk Kongresinde ortaya çıkan iki farklı ideolojiyi temsil eden bu ayrılığın temel nedenleri ve gelişimi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Muzaffer Sencer, **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, Geçiş Yayınları, İstanbul, 1971, s. 24-35.

³³ Temo, a.g.e., s. 153-156.

II. Meşrutiyet'te Rol Oynayan İki Ohrili: İbrahim Temo ve Eyüp Sabri

Paris'te bulunduğu sürede katıldığı toplantılarda, buradaki İttihatçılarla istediği diyalogu kuramayan Temo, Paris'te altı ay göz hastalıkları üzerine eğitim almış, Romanya'ya geri dönerek hekimliğe ve aynı zamanda siyasi olarak da cemiyet faaliyetlerine devam etmiştir.³⁴ Bundan sonraki dönemde 1907 yılında Jön Türkler'in Paris'teki son kongresine, başkanlığında bulunduğu Rumeli Şubesi adına Köstenceli Mahmut Çelebi'yi "Necati Bey" adıyla gönderdiklerini belirten Temo, kongrede üç fikir grubu olduğunu belirtmiştir. Prens Sabahattin ve Ermenilerin adem-i merkeziyetçiliği savundugunu ve bu yaklaşımın Osmanlı topraklarının parçalanmasına zemin hazırlayacağı düşüncesiyle Ahmet Rıza Bey grubunun merkeziyetçi fikri desteklediğini dile getiren Temo, kongrede Osmanlı idaresine karşı eyleme geçilmesi kararının alınarak kongrenin dağıldığını belirtmiştir.³⁵

Kongrede alınan karar doğrultusunda Rumeli Şubesi adıyla faaliyetlere başlayan Temo ve onun öncülüğündeki Balkan teşkilatı, Arnavutluk'ta ve özellikle Manastır, Kosova, Selanik'teki askeri kuvvetler içinde propaganda faaliyetlerini arttırmış, gazete, broşür ve mektup gibi araçlarla bir ihtilal süreci başlatmıştır.³⁶ Faaliyetleri bununla da sınırlı kalmamış ve Meşrutiyetin ilanına kısa bir süre kala çeşitli yerlere özel ve gizli yazılar yazmıştır. Temo, Osmanlı idaresine karşı ayaklanma çıkaran Kosova'ya teşvik edici mektuplar yollamış, Selanik'teki adreslere gazete, ilan ve Paris merkezinin bazı kararlarının iletilmesini sağlamıştır.³⁷ Hanioglu, İbrahim Temo ile ilgili olarak, Temo'nun Balkanlardaki Genç Türkler arasında karizması ve ününün zaman içinde büyüdüğünü ve hareketi Bulgaristan ve Arnavutluk'ta canlandırmak için

³⁴ Temo, **a.g.e.**, s.156-159.

³⁵ Temo, **a.g.e.**, s. 168-169.

³⁶ Çelik, **a.g.m.**, s. 88.

³⁷ Temo, **a.g.e.**, s. 174.

çalıştığını belirtmektedir. Düzenli olarak Bulgar yoldaşlarını ziyaret ederek onları cesaretlendiren Temo, Arnavutluk'ta da öğrencisi olan Arnavut milliyetçisi Derviş Hima'dan Arnavut muhalifleriyle Genç Türkler arasında bir işbirliğinin sağlanması amacıyla buradaki Genç Türklerin yayınlarına katkıda bulunmasını istemiştir. İbrahim Temo, mezkur süreç devam ederken Arnavut milliyetçisi şapkasını da takmış ve buradaki gazeteler için "*Makedonya'nın yerli halkı için... Ne Yunanlılar, ne Bulgarlar, ne Ulahlar ne de Türkler Makedonyalıdır!*" şeklinde bildirimler yazmıştır.³⁸ Bu arada 1906 yılında daha önce Makedonya'da kurulmuş olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Paris merkezli Cemiyet birleşerek, "Terakki ve İttihat Cemiyeti" adını almıştır. 1908'in ilk günlerinde bu ad "İttihat ve Terakki Cemiyeti"ne çevrilmiştir. Paris şube olarak kalırken, Selanik Merkez-i Umumi olarak kabul edilmiş, böylece iki akım bir bütünlük oluşturmuştur.³⁹

İbrahim Temo, Cemiyetin isim değişikliği konusunda, Meşrutiyetin ilanından birkaç ay önce Dr. Bahaaddin Şakir Bey'in Köstence'ye geldiğinde sohbet ettiklerini ve bu sırada kendisinin merkezde kullanılmak üzere yeni bir mühür (stampil) getirdiğini ve bu kararın Manastır ve Selanik dahili ve ihtilali askeri ve mülki şubelerinin karar ve tavsiyeleri ile kabul edildiğini aktarmaktadır. Temo, Cemiyet'in İstanbul, Paris ve Cenevre ve diğer yerlerdeki şubelerinin kabul ettikleri "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti" ibaresinin "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti" şekline çevrildiğini ve yeni ismin yer aldığı bu mührün kendi şubelerine de teslim edildiğini dile getirmektedir. Bu karara şaşırın Temo, ilk aşamada arkadaşları ile bu değişikliği kabul etmek istemese de sonrasında kendisinin, şubelerine değişikliği kabul etmelerini tavsiye ettiğini

³⁸ Hanioğlu, a.g.e., s. 153.

³⁹ Tark Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 39-40.

II. Meşrutiyet'te Rol Oynayan İki Ohrili: İbrahim Temo ve Eyüp Sabri

ifade etmektedir. Bu değişikliğin manasını meşrutiyetin ilanından sonra Ohri'ye giderken uğradığı Selanik'te öğrendiğini belirten Temo, “hürriyet ilanı fatihi” ünvanını alan bazılarının, kendisine “Doktor! bu cemiyet senin kurduğun cemiyet değildir, bunu biz kurduk, bu başarı bizimdir.” dediğini, bu ifadelerden sonra mührün değişme nedenini "o an" anladığını belirtmektedir.⁴⁰

İbrahim Temo, Osmanlı kumandanlarından Şemsi Paşa'nın Manastır'da vurulması ile başlayan olayların, Resneli Niyazi Bey ile Ohrili Eyüp Beylerin Ohri, Struga'da gönüllü askerleri ile Kosova Arnavutlarının isyanıyla devam ettiğini belirtmiştir. Buna ek olarak bütün Selanik ve Manastır askeri birlikleri ile halkın ayaklanması üzerine Abdülhamit'in meşrutiyeti tekrar ilan etmek zorunda kaldığını ifade etmiştir.⁴¹ Arnavut kökenli, Osmanlı/Türk aydını bir Romen vatandaşı olan Temo, kimi kayaklarda bu özelliğiye anılmıştır. İlgili kaynakta her üç ülke için önemli bu siyasi karakter “üç kimlikli bir Jön Türk” ifadesiyle vurgulanmıştır.⁴² Bu sıfatıyla İbrahim Temo, Meşrutiyetin ilanının Dobruca bölgesindeki Türkler ve Osmanlı uyrukları tarafından büyük sevinç ile kutlandığını belirtirken, halkın ellerinde Romen ve Türk bayrakları ile evine gelerek kendisini tezahüratlarla alkışladıklarını ifade etmiştir.⁴³

⁴⁰ Temo, **a.g.e.**, s.170-171. Kazım Karabekir, siyasi hatırlarını anlattığı kitapta İkinci İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin nasıl kurulduğunu şu sözlerle ifade eder: “*Bu Cemiyet ilk önce Selanik'te 1906 eylülünde (1322) OSMANLI HÜRRİYET CEMİYETİ adıyla teşekkül etmiş ve Manastır'da da bir şube açmıştır. Ertesi yıl adını Paris'teki Cemiyetle birlik olmak için TERAKKİ VE İTTİHAD'a değiştirmiş ve 1908 temmuzunda Meşrutiyetin ilanından sonra da ilk kurulan cemiyetin adı olan İTTİHAD VE TERAKKİ'yi kabul ederek siyasi faaliyete girmiş ve Osmanlı Devleti'nin mukadderatını kendi elinde sona erdirmiştir.*” Karabekir'in cemiyetler arasındaki farkı nasıl yorumladığı onu üyeliğe davet eden Enver Bey (Paşa) ile bu konuda yaptığı konuşma hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 131-136.

⁴¹ Temo, **a.g.e.**, s. 175.

⁴² Çelik, **a.g.m.**, s. 80.

⁴³ Temo, **a.g.e.**, s. 179.

2. II. Meşrutiyet Mücadelesinde Eyüp Sabri'nin Rolü

2. 1. Eyüp Sabri'nin Siyasi ve Askeri Faaliyetleri

1908 yılının Temmuz ayı, Cemiyet'in ihtilalci yönünün en fazla hissedildiği ve Meşrutiyet'in ilanına giden sürecin hızlandığı bir dönem olmuştur. İbrahim Temo, II. Abdülhamit'in Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe sokmak zorunda kalmasını sağlayan etkili faaliyetlerin başında, Resneli Niyazi ve Ohrili Sabri Bey'in faaliyetlerinin geldiğinin önemine dikkat çekmiştir. Bu faaliyetler esnasında, her ne kadar Resneli Niyazi Bey ön planda görünse de özellikle nüfuzu ve sağladığı kaynaklar bakımından Ohrili Eyüp Sabri dikkat çekici bir figür olmuştur. 1878'de Manastır'da doğmuş olan ve annesi Ohrili olan Eyüp Sabri (Akgöl) 1878'de askerlik görevinin büyük kısmını, Rumeli'de Resneli Niyazi Bey gibi Bulgar ve Sırp komitacıları ile çarpışarak geçirmiştir.⁴⁴

Bulgar çetelerinin Müslümanlara karşı saldırılarının arttığı, buna karşın İttihat ve Terakki'ye ilginin yükseldiği bu dönemde, Ohri'ye gelen Eyüp Sabri Bey'i⁴⁵ Nufel Ağa, Halil Efendi ve Lütfü Efendi gibi isimler karşılamışlar, kendisini Dalyan mesiresinde misafir etmişler ve burada bazı konularda fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Ahval-i umumi hakkında epeyce konuşmalarına rağmen, Eyüp Sabri Bey'in Ohri'deki İttihat ve Terakki mensuplarıyla

⁴⁴ Gümüşsoy Emine, "II. Meşrutiyeti Hazırlayan Bir Merkez: Ohri", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2008, Sayı:18, s. 57. II. Meşrutiyet'e giden süreçte önemli problemlerden biri de şiddeti daha fazla hissedilen Makedonya sorunu olmuştur. Sırp, Bulgar, Rum çeteleri zaman zaman kendi içinde ve Osmanlı birlikleri ile çatışma içerisine girmişlerdir. Ortaya otonomist sayılabilecek ve aynı zamanda Makedonya topraklarını elde etme adına özel hedeflere sahip farklı birtakım eğilimler çıkmıştır. Makedonya sorununun kültürel, siyasi, sosyo-ekonomik ve dış politik faktörler açısından nasıl ortaya çıktığı ve büyüdüğü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fikret Adanır, **Makedonya Sorunu**, (Çeviri: İhsan Catay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

⁴⁵ Ohri kaymakamlığı yapan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizli üyesi Süleyman Kani İrtem, siyasi hatıratında Eyüp Sabri'yi "Hürriyet Kahramanı" olarak nitelendirmiştir.

II. Meşrutiyet'te Rol Oynayan İki Ohri'li: İbrahim Temo ve Eyüp Sabri

samimiyeti ancak Binbaşı Enver Bey'in 1907 yılının Ekim ayında Ohri'ye gelişi sırasında olgunlaşmıştır.⁴⁶ Enver Bey, kendi isteğiyle 14 Ekim 1907'de çete takibi için görevli tayin edilmiş ve Bulgar sınırından başlayarak eşkiya ile mücadeleye koyulmuştur.⁴⁷

Enver Bey, Manastır'dan geçerken kimlerin Ohri'de kimlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde olduğunu öğrenmişti. Enver Bey ve Eyüp Beyler Cemiyet üye sayısını arttırmaya karar vermiştir. Bu konuda, anılanlar, hemen harekete geçerek gündüz vakitlerinde Bulgar komitesi ile ilgili bilgi edinmeye çalışırken, geceleri de cemiyete üye kazandırma işleriyle ilgilenmişlerdir. Cemiyet'te yemin ederek üye olmak isteyen Ohrililer, Enver Bey'in gelişine kadar Manastır'a yönlendiriliyordu. Fakat Enver Bey, bir yemin metni hazırlayarak, Eyüp Sabri ve Sinan Efendi'den oluşan bir İttihat ve Terakki tahlif (yemin) heyeti oluşturmuştur. Bu girişimlerden sonra Enver Bey'in Ohri'de bulunduğu süre içinde toplumun çeşitli kesimlerinden yaklaşık kırk kişi cemiyete katılmıştır. Enver Bey, Ohri'den ayrılmadan önce aralarında Kolağası Eyüp Sabri, Nufel ve Nimetullah Ağalar'ın olduğu bir kaza merkez heyeti de kurulmuştur. Bu heyetin sandık eminliği ve kâtipliğine de Eyüp Sabri getirilmiştir.⁴⁸ Meşrutiyet mücadelesinde Ohri'de İttihat ve Terakki Cemiyeti şubesi Eyüp Sabri ve Enver Bey'in yoğun çalışmalarıyla böylece kurulmuştur.

Ohri'de İttihat ve Terakki şubesinin kuruluşu bu şekilde gerçekleşirken, Resneli Niyazi'nin de bölgeye gelişi ile Eyüp Sabri Bey siyasal örgütlenme çalışmalarının ötesinde ihtilalci ve askerî yönleri ile ön plana çıkmaya

⁴⁶ Süleyman Kani İrtem, **Yıldız ve Jön Türkler**, (Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 388.

⁴⁷ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa 1860-1908**, Cilt: 1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s. 474-475.

⁴⁸ İrtem, **Yıldız ve Jön Türkler**, s. 388-389.

başlamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Niyazi Bey'in Resneli olması ve bu bölge halkı tarafından sevildiğini düşünerek nüfuzunu kullanabileceği düşüncesiyle onu Bulgar çetelerini bastırmak için Resne Kumandanlığına tayin etmiştir. Niyazi Bey, Resne'ye tayin edilirken, aynı şekilde memleketinde sevilen bir şahıs olan Kolağası Eyüp Sabri'nin de Ohri'ye tayinini sağlamıştır. Niyazi Bey, ilk olarak Bulgar çetelerinin peşine düşerken Eyüp Sabri, Ohri'deki teşkilatlanmaya daha fazla çaba sarf etmiş ve kısa zamanda Ohri'yi Manastır vilayeti içinde güvenli ve önemli bir bölge haline getirmiştir.⁴⁹

2. 2. Niyazi Bey ve Eyüp Sabri Bey'in Askeri Hamleleri

Meşrutiyet'e giden süreçte Jön Türk ihtilali olarak adlandırılan dönemi hızlandıracak birtakım gelişmeler yaşanmıştır. Aslına bakılırsa, bu durumu Padişah ve yabancı gözlemciler öngörememişti. Haziran 1908'de Selanik'teki devrimciler, hükümet ajanlarının örgütü açığa çıkarmasından korkmaya başlamıştır. Padişah'ın bir karşı hareketinin önünün hızlı bir şekilde kesilmesi ihtiyacı, başkaldırının zamanlamasını belirlemiştir.⁵⁰ Böylece, Saray yönetimine karşı başlayan mücadele farklı bir evreye girmeye başlamıştır. Sultan II. Abdülhamit yönetimine karşı artık silahlı mücadelenin daha fazla etkili olacağı fikrine varan İttihatçılar harekete geçmiştir. Niyazi Bey, çetelerle mücadelede başarı elde ederken Reval Görüşmesi⁵¹ ertesinde, istibdatla mücadele ve hükümet

⁴⁹ Mustafa Ragıp, **Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca**, Bengi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 131-132.

⁵⁰ William Hale, **1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, (Türkçesi: Ahmet Fethi), Hil Yayın, İstanbul, 1996, s. 41.

⁵¹ 9-10 Haziran 1908'de İngiltere Kralı VII. Edward ve Rus Çarı II. Nikola, Reval'de görüşmüşlerdir. Bu görüşme, Makedonya'da uygulanması planlanan İngiliz-Rus reform paketi üzerinde uzlaşmaları ile sonuçlanmıştır. Reval görüşmeleri, Batı basınında, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması olarak yorumlanmıştır. Reval görüşmesi ve etkileri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Tekeli- Selim İlkin, *"Bir Başkaldırı Odağı ve Ortamı Olarak Selanik ve Makedonya"*, (Haz. Mehmet Ö. Alkan), **Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigâr-ı Meşrutiyet**, İstanbul Bilgi

II. Meşrutiyet'te Rol Oynayan İki Ohrili: İbrahim Temo ve Eyüp Sabri

ile Abdülhamit idaresine karşı isyan kararı alındığını belirten bir beyanname yayımlayarak 3 Temmuz 1908'de Ohri'ye yakın bir bölgede dağa çıkmıştır.⁵²

4 Temmuz 1908'de Ohri'ye gelen Resneli Niyazi, burada bulunan Kolağası Eyüp Sabri Bey ve diğer Ohrili İttihatçılar tarafından karşılanmış ve yanındaki çete üyeleri için su ve yiyecek temin edilmiştir. Resneli Niyazi'nin hatıratında isyanın başladığı bu ilk günlerde, Eyüp Sabri Bey için sarf ettiği "gösterdiği iki kabul ve hürmeti hayatım boyunca unutmayacağım" ifadeleri, Eyüp Sabri'ye duyduğu güveni göstermesi açısından önemlidir. Ohri'nin köylerinde çete üyeleri ile dolanan ve buradaki halkın büyük desteğini aldığını belirten Niyazi Bey hatıratında ayrıca Eyüp Sabri Bey için "*Burada kolağası Eyüp bey gibi etrafın ve teşkilatımızın itimadını kazanmış bir dayanağımızın bulunması bize kafi geliyordu*" ifadelerini kullanmıştır. Sonuç olarak mücadelenin en üst seviyeye çıktığı o günlerde Ohri bölgesinde halkın desteğini ve isyana katılan erlerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek güç ve moralin, Eyüp Sabri Bey tarafından yeterince sağlandığını söylemek mümkündür. Resneli Niyazi, Eyüp Sabri Bey'e duyduğu bu güven ile önce İstarova sonra karar değiştirerek Debre'ye doğru ilerlemeye başlamıştır.⁵³ Resneli Niyazi'nin berbaberindeki taraftarları ile dağa çıkmasını takip eden günlerde Arnavutluk'ta, Meşrutiyet'in ilanına giden süreci hızlandıracak gelişmeler yaşanmıştır. Resneli Niyazi'nin ardından Ohrili Eyüp Sabri, yanında asker ve ahaliden oluşturduğu birlik ile dağa çıkma hazırlıklarına başlamıştır.⁵⁴ Resneli Niyazi'nin dağa çıktığı haberinin

Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 241-242; Fahir Armaoğlu, **19.Yüzyıl Siyasî Tarihi (1879-1914)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 601-603.

⁵² Resneli Niyazi, **Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı**, Panama Yayıncılık, Ankara, 2017, s. 89-95, 111-116.

⁵³ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 120-125.

⁵⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında İkinci Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", **Belleten**, C. XX, No: 77, Ankara, 1956; Çavdar, **a.g.e.**, 1991, s. 32.

İstanbul'a ulaşmasıyla Saray, meşrutiyet hareketinin tahmin ettiklerinden daha büyük olduğunu anlamaya başlamıştır.⁵⁵

II. Abdülhamit ve rejimine karşı başlayan askeri hareketlilik bütün yoğunluğuyla devam ederken Niyazi Bey, Eyüp Sabri ve Enver Bey tarafından idare edilen birliklerin ortadan kaldırılmasına yönelik Saray tarafından Manastır'a gönderilen Şemsi Paşa, cemiyetin fedailerinden biri olan Atıf Bey tarafından vurulmuştur.⁵⁶ II. Meşrutiyet mücadelesinde belki de kırılma noktasının ana figürü olan ve İbrahim Temo'nun da oldukça övdüğü ve Hürriyet Kahramanı⁵⁷ olarak gördüğü Atıf Bey, Cemiyet üyeleri tarafından kaçırılarak Ohri'ye getirilmiş, burada Niyazi Bey ve Eyüp Sabri ile görüştürülmüş ve Ohri'de koruma altına alınarak güvenliği sağlanmıştır.⁵⁸ Cemiyet taraftarlarından olan Manastır Valisi, Müşir Şemsi Paşa'nın öldürüldüğü haberini Saray'a telgrafla bildirmiştir. Bu telgrafta zabıt ve ahalinin Cemiyeti desteklediği ve Manastır'ın da Selanik ve Kosova vilayetlerine benzer durumda olduğu, Anadolu'dan getirilecek askerlerin, hürriyetçilere karşı silah kullanmayacaklarının haber alındığını bildirmiştir.⁵⁹ Bu telgrafta yer alan bilgiler aslında bu dönemde, Saray ve Padişah'ın her geçen gün biraz daha güçsüz kalmaya başladığını göstermesi açısından önemlidir.

Ohri eşrafı, Şemsi Paşa'yı vurduğu esnada hafifçe yararlanan Atıf Bey'i evlerinde tedavi ve muhafaza etmiştir. Bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı yönetimi, Müşir Osman Paşa'yı Manastır'da Cemiyet üyelerini ikna ve dağıtma

⁵⁵ Ahmad, Feroz, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, Kaynak Yayınları, (Çeviren: Nuran Yavuz), İstanbul, 2007, s. 22.

⁵⁶ Mustafa Ragıp, **a.g.e.**, 466-472

⁵⁷ Temo, **a.g.e.**, s. 214.

⁵⁸ Mustafa Ragıp, **a.g.e.**, s. 638-639.

⁵⁹ Aydemir, **a.g.e.**, s. 542-543.

II. Meşrutiyet'te Rol Oynayan İki Ohrili: İbrahim Temo ve Eyüp Sabri

konusunda görevlendirmiştir. Osmanlı yönetiminin bu hamlesinden haberdar olan Cemiyet, tedbir alma yoluna gitmiştir. Manastır Heyeti Merkeziyesi, Eyüp Sabri'ye Manastır'a harekete hazır bir birliğin Ohri'de oluşturulmasını bildirmiştir. Bunun üzerine Eyüp Bey, İstarova taraflarına geçmiş olan Niyazi Bey'i müzakere için Ohri'ye davet etmiştir. Birlik hazırlanması konusunda Kaymakam Süleyman Kani İrtem, mevki kumandanı Miralay Hamid Bey, kaza naibi Ömer Lütfi Efendi, Jandarma Bölük Kumandanı Yüzbaşı Asım Efendi ile Eyüp Bey'in dairesinde toplantılar yapılırken Ohri, Ustruga ve İstarova'dan toplanacak gönüllü askerlerle "Milliye Taburu" adlı kuvvetlerin kurulmasına karar verilmiştir. Birlikler hazır edildikten sonra Eyüp Bey tarafından, Kanun-i Esasi'nin tatbiki ve Meclis-i Mebusan'ın açılması isteğini içeren ve Mabeyne, Müfettiş-i Umumiliğe, Üçüncü Ordu Müşirine, Manastır'daki konsolosluklara gönderilecek telgraf ve mektuplar hazırlanmıştır.⁶⁰

Askeri kuvvet hazırlanması faaliyetleri tamamlanma aşamasındayken Niyazi Bey Ohri'ye gelmiş ve Eyüp Bey ile görüşmelere başlamıştır. Cemiyet merkezinden aldıkları emir doğrultusunda Eyüp ve Niyazi Bey, oluşturdukları iki bin kişilik kuvvet ile Manastır'a doğru hareket etmek için hazırlıklarını tamamlamıştır. Eyüp Sabri Bey, Ohri İkinci Sınıf Redif Kumandan Vekili sıfatıyla asker ve ahaliden oluşturduğu "Ohri Millî Alayı" adı verilen kuvvetlerin başına geçerek, 20 Temmuz 1908'de askeri cephaneyi kendi kuvvetlerine dağıtmış ve Niyazi Bey'in birlikleri ile yola çıkmışlardır.⁶¹

⁶⁰ İrtem, **Yıldız ve Jön Türkler**, s. 392-393. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne gizli bir şekilde üye olan Süleyman Kani Bey, Kumandan Miralay Hamid Bey ve diğer askeri ve idari görevliler örgütlenme aşamasında cemiyet üyelerinin faaliyetlerini gizli bir şekilde desteklerken, sonraki süreçte askeri kuvvetler oluşturulurken daha büyük yardımlarda bulunmuştur.

⁶¹ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 225-226; İrtem, **Yıldız ve Jön Türkler**, s. 393.

2. 3. Osmanlı Paşası'nın Alıkonulması ve Meşrutiyet'in İlanı

Niyazi ve Eyüp Beyler kuvvetleri ile 22-23 Temmuz 1908 gecesi Manastır yolunda ilerlerken, Cemiyet idare heyetinden, Osmanlı yönetimi tarafından Manastır'a gönderilen Müşir Osman Paşa'nın kaçırılmasını emreden bir mektup almışlardır. Eyüp ve Niyazi Beyler Manastır'a ulaştığında, bu emir doğrultusunda beraberlerindeki zabıtlar ve diğer efrat ile Osman Paşa'nın bulunduğu konağa girmişlerdir. Eyüp Bey, Paşanın odasına Nimettullah Ağa ile birlikte girerek, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ohri Milli Taburu'nun kendisini misafir alıp Ohri'ye götüreceğini dile getirerek, Cemiyetin bu hususa dair gönderdiği tezkereyi kendisine takdim etmişlerdir. Osman Paşa, Niyazi Bey eşliğinde Resne'ye götürülürken Ohrili Eyüp Bey, Cemiyet talimatı gereği Manastır'da kalmıştır.⁶²

Şemsi Paşa'nın öldürülmesi ve Osman Paşa'nın kaçırılması gibi hadiseler, isyanın şiddetinin Padişah tarafından daha iyi anlaşılmasına neden olmuştur. Selanik'teki karargâha ve Üçüncü Ordu'nun diğer birimlerine hızla yayılan isyan, Anadolu'dan Balkanlar'a gönderilen saltanata sadık birlikler tarafından da bastırılmamıştır. Sultan II. Abdülhamit, kendisine kalan ordunun ufalandığını ve tahtını koruma adına isyancılara daha fazla ödün vermek zorunda olduğunu anlamaya başlamıştır.⁶³ İttihat ve Terakki'nin Rumeli'de halkı örgütleme girişimleri sonuç vermiş, Firzovik'te toplanan binlerce Arnavut aldığı birtakım kararları, Kosova Vilayeti Kurulları yoluyla Padişah'a göndermiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güçlü olduğu Makedonya ve Selanik bölgesinde yaşayan halktan da aynı yönde telgraflar Padişah'a gönderilmiştir. Telgraflarda,

⁶² İrtəm, **Yıldız ve Jön Türkler**, s. 394-398; Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 234-237.

⁶³ Hale, **a.g.e.**, s. 41.

II. Meşrutiyet'te Rol Oynayan İki Ohrili: İbrahim Temo ve Eyüp Sabri

1876 Kanun-i Esasi'nin hükümlerine uyularak meşru meşveretin (seçimli meclis usulü) tekrar uygulanması istenmiştir. İsteklerin yerine gerilmemesi halindeyse on binlerce insanın harekete geçeceği bildirilmiştir.⁶⁴

Tüm bu gelişmeler devam ederken, Eyüp Sabri Bey komutasındaki Ohri Millî Alayı, Manastır merkezinde askerler ve halk tarafından coşkuyla karşılanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır Şubesi ise 23 Temmuz 1908'de top atışıyla meşrutiyeti ilan etmiştir. Aynı günün akşamı Saray'dan gönderilen bir telgraf ile Padişahın Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koyduğu bildirilmiştir.⁶⁵ Böylece Resneli Niyazi ve Ohrili Eyüp Sabri'nin cemiyet teşkilatlanmaları, çeteleri ile dağa çıkmaları, Osmanlı kumandalarına karşı itaatsiz tutum ve hamleleri sonucunda Meşrutiyet mücadelesi başarıya ulaşmıştır.

Sonuç

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı-Türk siyasal hayatında anayasa ve parlamentolu yaşamın olgunlaşması ve yeni bir siyasal kültür anlayışının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fikir babası ve

⁶⁴ Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyetin İlanı**, Baha Matbaası, İstanbul, 1959, s. 7; Uzunçarşılı, **a.g.m.**, s. 124-125; Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt: 2, s. 322; Nuray Bozbora, **Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi**, Boyut Kitapları, İstanbul, 1997, s. 275. Arnavutlar'ın Meşrutiyet'ten beklentileri ve Meşrutiyet'in tekrar ilanına giden süreçte başlattıkları destek hareketinin nedenleri arasında Kanun-i Esasi sayesinde şeriat kurallarının daha iyi uygulanacağı, Arnavutça'nın hükümet işlerinde resmi dil olarak kabul edilmesi, mekteplerde Arnavutça'nın okutulması, Arnavutça'nın latin harfleri ile yazılması gibi gerekçeler ileri sürülmüştür. Bu bilgiler ve daha fazla ayrıntı için bkz. Bilgin Çelik, **İttihatçılar ve Arnavutlar II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, Büke Kitapları, İstanbul, 2004, s. 103-111.

⁶⁵ Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s. 260.

kurucusu olan İbrahim Temo, cemiyetin hem İstanbul'da hem de Balkanlar'da teşkilatlanmasını sağlayan dikkat çekici karakterlerinden olmuştur. İttihat ve Terakki'nin kurulmasının ardından Romanya'ya geçen İbrahim Temo, Arnavut kimliğini de kullanarak buradaki faaliyetleri ile Jön Türklerin Balkan örgütünün önde gelen ismi olmuştur. İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan başlayarak II. Abdülhamit rejiminin ortadan kaldırılması için mücadele etmiştir. Ayrıca, anayasalı siyasal sistemin tekrar kurulması konusunda yoğun bir faaliyet içerisine girmiştir.

Meşrutiyet'in ilanını hızlandıran ihtilal sürecinde önemli isimlerden bir diğeri de Ohrili Eyüp Sabri olmuştur. Eyüp Sabri ile ilgili ayrıntılı çalışmalar olmasa da döneme damgasını vuran isimlerin anılarında ve diğer siyasi kaynaklarda onun önemli faaliyetlerde bulunduğu dair bilgilere yer verilmiştir. II. Meşrutiyet mücadelesini anlatan tarih yazımında Enver Paşa ve Resneli Niyazi, Ohri-Manastır-Makedonya bölgesindeki faaliyetleri konusunda öne çıkarılan isimler olmuştur. Ancak yerel halkın desteğiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları için korunaklı bir alan olan Ohri ve çevresinde, Cemiyetin örgütlenmesi ve askeri açıdan önemli hamlelerin yapılmasında Eyüp Sabri Bey'in rolünün azımsanmayacak derecede olduğunu belirtmek gerekir. İttihat ve Terakki Merkezinin emirleri doğrultusunda "Ohri Millî Alayı" adı verilen kuvvetlerin oluşturularak Manastır'a hareket edilmesi ve Osmanlı Paşasının alıkonulması gibi hürriyetin ilanını hızlandıran faaliyetlerde bizzat rol oynayan Eyüp Sabri Bey, bu bakımdan Meşrutiyetin tekrar ilanı sürecinde önemli bir kişi olarak değerlendirilmelidir. Çalışmanın ismine de ilham olduğu üzere, en genel anlamıyla Meşrutiyete uzanan istibdat döneminde Ohrili-Makedonyalı iki kişinin ana figürü olduğu bir direniş ile Sultan II. Abdülhamit Kanun-i Esasi'yi tekrar yürürlüğe koymak zorunda kalmıştır.

Kaynakça

Adanır, Fikret; **Mekedonya Sorunu**, (Çeviri: İhsan Catay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Ahmad, Feroz; **İttihat ve Terakki 1908-1914**, Kaynak Yayınları, Çeviren: Nuran Yavuz, İstanbul, 2007.

Akşin, Sina; **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Yayınları, Ankara, 2009.

_____; **Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908**, Cilt:3, Cem Yayınevi, İstanbul, 2009.

Armaoğlu, Fahir; **19.Yüzyıl Siyasî Tarihi (1879-1914)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

Aydemir, Şevket Süreyya; **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa 1860-1908**, Cilt:1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.

Bozbora, Nuray; **Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi**, Boyut Kitapları, İstanbul, 1997.

Çavdar, Tefvik; **İttihat ve Terakki**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Çelik, Bilgin; **İttihatçılar ve Arnavutlar II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, Buke Kitapları, İstanbul, 2004.

_____; “Üç Kimlikli Bir Jön Türk Aydını: Dr. İbrahim (Ethem) Temo (1865-1945)”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 1, Yıl: 2010.

Davison, Roderic H.; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876**, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.

Gümüüşsoy, Emine; “II. Meşrutiyeti Hazırlayan Bir Merkez: Ohri”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2008, Sayı: 18.

Hale, William; **1789’dan Günümüze Türkiye’de Ordu ve Siyaset**, (Türkçesi: Ahmet Fethi), Hil Yayın, İstanbul, 1996.

Hacısalihioğlu, Mehmet; **Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)**, (Çeviren: İhsan Çatay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.

Hanioğlu, Şükrü; **Bir Siyasal Örgüt olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889-1902**, Cilt: 1, İletişim Yayınları, 1985.

İrtem, Süleyman Kâni; **Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür Abdülhamid’e Verilen Journaller**, (Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 1999.

_____; **Yıldız ve Jön Türkler**, (Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 1999.

Karabekir, Kazım; **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, Emre Yayınları, İstanbul, 1995.

Karpat, Kemal; **Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.

II. Meşrutiyet'te Rol Oynayan İki Ohrili: İbrahim Temo ve Eyüp Sabri

Kuran, Ahmet Bedevi; **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Kushner, David; **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908**, Kesit Yayınları, (Çevirenler: Şevket Serdar Türet-Rekin Ertem- Fahri Erdem), İstanbul, 2009.

Lewis, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2008.

Mardin, Şerif; **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Mustafa Ragıp; **Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca**, Bengi Yayınları, İstanbul, 2007.

Örs, Orhan; *“İttihat ve Terakki Cemiyeti”*, Ankara Üniversitesi **Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 51, Bahar 2013.

Ramsaur, Ernest E.; **Jön Türkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, Türkçesi: Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul, 2011.

Resneli Niyazi; **Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı**, Panama Yayıncılık, Ankara, 2017.

Sencer, Muzaffer; **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, Geçiş Yayınları, İstanbul, 1971.

Shaw, Stanford J. – Shaw, Ezel Kural; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt: 2, E Yayınları, İstanbul, 2010.

Tekeli, İlhan- İlkin, Selim; *“Bir Başkaldırı Odağı ve Ortamı Olarak Selanik ve Makedonya”*, (Haz. Mehmet Ö. Alkan), **Tarık Zafer**

Tunaya Anısına Yadigâr-ı Meşrutiyet, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Temo, İbrahim; **İttihât ve Terakki Anılarım**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013.

Temo, İbrahim- Ahmet Rıza; **Biz İttihatçılar**, (Hazırlayan: Nurer Uğurlu) Örgün Yayınevi, İstanbul, 2009.

Tunaya, Tarık Zafer; **Hürriyetin İlanı**, Baha Matbaası, İstanbul, 1959.

_____; **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; “1908 Yılında İkinci Meşrutiyet’in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, **Bellekten**, C. XX, No: 77, Ankara, 1956.

Zürcher, Eric Jan; **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

_____; **Millî Mücadelede İttihatçılık**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.